

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У
ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ
СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ЗВО**

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка 2 курсу 07-211М групи
Спеціальності 231 Соціальна робота
Освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Одинцова Поліна Олегівна

Керівник: доктор філос. н., професор
Костючков Сергій Карпович

Рецензент: координатор напрямку МК
Херсон від організації Альянс громадського
здоров'я
Воротинцев Сергій Юрійович

Івано-Франківськ 2024

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Міждисциплінарний аналіз категорії «громадянська свідомість».....	8
1.2. Соціально-філософська інтерпретація громадянської свідомості як суспільно-політичного феномена.....	14
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗВО	22
2.1. Соціальна місія вітчизняного ЗВО в умовах ХХІ століття.....	22
2.2. Сучасний ЗВО як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти.....	28
2.3. Аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота».....	34
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний світ – глобалізований, нелінійний, інформатизований, технологізований – характеризується експоненціально зростаючими ознаками стохастичності, важкопрогнозованості та непередбачуваності. Змінюється не тільки стан природного й соціального світів, трансформацій зазнає і особистість, для якої власне існування, за класичним вже висловом Еріха Фромма постає проблемою, від якої не можна втекти. Людина в сучасному світі без перебільшення набуває опуклих рис громадянина всесвіту: протягом життя індивід може змінити декілька країн перебування, нерідко людина кілька разів на рік змінює локацію фізичного перебування, має декілька громадянств або підданств. Відтак, поступово відбувається ерозія відчуття батьківщини, а патріотизм перетворюється на абстрактне поняття. Для національних держав XXI століття актуальним постає питання формування у населення, зокрема – у молоді, громадянської свідомості. Позбавлені цього відчуття, як важливої особистісної характеристики, люди неупинно втрачають такі якості як патріотизм, повагу до національної культури, схильність до збереження історичної пам'яті народу тощо. Члени суспільства трансформуються в усереднених індивідів, позбавлених прагнення асоціювати себе з символами держави, національними традиціями і всім тим, що уособлює генералізовану національну конгеніальність, протилежністю якої постає тотальна індивідуалізована ентропія. Збройний напад російської федерації на суверенну українську державу спирався, серед іншого, на уявлення ворога про те, що українці не мають історичної пам'яті, що вони позбавлені ментальних імпульсів боротьби за свободу і державну незалежність. Факти свідчать про те, що ворог прорахувався: український народ доводить, що має достатньо високий рівень патріотизму і громадянської свідомості. Роль феномену «громадянська

свідомість» в сучасному світі ще отримає свою справжню цивілізаційну оцінку, а перед науковцями різних дослідницьких галузей постають усе нові завдання, результати вирішення яких постануть фундаментальними засадами для розробки та побудови принципово нових моделей оформлення соціально-політичного простору.

Завдання формування громадянської свідомості значною мірою покладається на систему освіти, зокрема – на заклади вищої освіти (ЗВО). Завдання сучасного ЗВО полягають не тільки й не стільки у підготовці людини до професійної діяльності за обраною спеціальністю, але й соціалізації особистості, зокрема – політичної, а також у формуванні рис патріотизму, національної самосвідомості та громадянської свідомості. ЗВО сучасного типу – це високотехнологізований простір формування гармонійно розвиненої особистості, котра зростає професійно, компетентісно, культурно, фізично, духовно, політично і морально. Вітчизняний ЗВО в умовах першої чверті XXI століття виконує важливу соціальну місію, відкриваючи перед суспільством широкий спектр нових перспективних можливостей, реалізація яких може і повинна забезпечити зростання рівня якості життя країни. Сучасний ЗВО за визначенням реалізує себе як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти. В освітньому процесі особливі завдання покладаються на тих педагогів ЗВО, котрі викладають дисципліни соціально-гуманітарного циклу. Якісний підбір освітній компонент вказаного циклу та ефективна їх реалізація сприятимуть формуванню у здобувачів вищої освіти високого рівня політичної соціалізації, національної самосвідомості, патріотичної налаштованості та громадянської свідомості. Значною мірою це стосується тих здобувачів вищої освіти, професійна діяльність котрих буде реалізовуватися в системі «Людина – Людина». До таких професій належить професія фахівця з соціальної роботи – саме він є активним агентом реалізації державної соціальної політики в Україні,

становлення якої зафіксовано в Конституції нашої держави. Саме для майбутнього фахівця в галузі соціальної роботи важливим є процес формування ще з студентських років високого рівня громадянської свідомості.

Актуальність зазначеної проблеми зумовила вибір теми випускної магістерської роботи: **«Формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано відповідно до наукової теми кафедри філософії, соціології та соціальної роботи «Сучасні технології формування професійної активності в умовах трансформації сучасного українського суспільства» (державний реєстраційний № 0117U006790). Тему роботи обговорено та затверджено на засіданні кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від 11.09.2023 р. № 1, від 02.09.2024 р. №1), а також наказом по Херсонському державному університету.

Мета дослідження полягає у системному різноаспектному осмисленні процесу формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання:**

- здійснити міждисциплінарний аналіз категорії «громадянська свідомість»;
- висвітлити особливості соціально-філософської інтерпретації громадянської свідомості як суспільно-політичного феномена;
- розкрити змістове наповнення соціальної місії вітчизняного ЗВО в умовах ХХІ століття;
- охарактеризувати сучасний ЗВО як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти;

– здійснити аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота».

Об’єкт дослідження – громадянська свідомість здобувачів вищої освіти.

Предмет дослідження – особливості формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО.

Для розв’язання поставлених завдань використовувалися різні методи дослідження. Теоретичну базу дослідження склали наукові розвідки як зарубіжних так і вітчизняних учених. Діалектичний метод забезпечив осмислення процесу формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО. Для вирішення практичних завдань, запланованих у роботі, використано принцип єдності теорії та практики. Поняттєвий аналіз дозволив дослідити значення понять «громадянська свідомість», «заклад вищої освіти», «здобувач вищої освіти». Структурно-функціональний метод дав можливість охарактеризувати сучасний ЗВО як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти. Метод аналізу нормативних документів дозволив дослідити складові компоненти силабусів освітніх компонент як керівних документів у структурі освітньої програми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у новітній вітчизняній науці на рівні магістерського дослідження здійснено системний, різноаспектний, міждисциплінарний аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО. Вперше на рівні магістерського дослідження було здійснено аналіз нормативних документів, що дозволило дослідити складові компоненти силабусів

освітніх компонент як керівних документів у структурі освітньої програми «Соціальна робота».

Практична значущість одержаних результатів випускної роботи виявляється у: міждисциплінарному (філософія, соціальна робота, політологія, психологія, педагогіка) аналізі категорії

«громадянська свідомість». Практичні положення, викладені у магістерській роботі, можуть бути використані у розробці тематичних планів і програм, реалізація яких у ЗВО сприятиме формуванню громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти різних спеціальностей, зокрема – спеціальності «Соціальна робота». Матеріали і висновки магістерського дослідження можуть стати у нагоді при розробці курсів / спецкурсів «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка», «Соціальна політика», «Психологія», «Педагогіка вищої освіти», «Громадянське виховання» для здобувачів вищої освіти відповідних спеціальностей.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювались на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від 11.09.2023 р. № 1, від 02.09..2024 р. № 1). Результати дослідження стали предметом доповіді під час I Регіональної науково-практичної конференції «Теорія та практика соціальної роботи: досвід, сучасний стан, стратегії» для здобувачів вищої освіти та молодих науковців (03-04 грудня 2024 року, м. Івано-Франківськ).

Структура випускної роботи: складається зі вступу, двох розділів, п'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (44 найменування). Дослідження містить 2 таблиці. Основний текст дослідження викладено на 43 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДЯНСЬКА СВІДОМІСТЬ

ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Міждисциплінарний аналіз категорії «громадянська свідомість»

У сучасному світі визначальними чинниками конструювання модерних особистісних життєвих модусів постають такі об'єктивні обставини, як стабільна адаптованість індивіда до соціуму, високий рівень особистої соціалізації та здатність індивіда до продуктивної духовної життєдіяльності й творчості в суспільстві, що визначається в широкому сенсі як громадянська свідомість. Суспільний запит на особистість із високим рівнем громадянської свідомості є очевидним: суб'єктні якості членів соціуму мають чітку практичну орієнтованість, оскільки саме від них залежить інтенсивність позитивних «шифтів» в бік ефективно побудованої правової держави та громадянського суспільства. Саме ці зазначені вище завдання є неординарно актуальними для сучасної України, охопленої жорсткими реаліями збройної агресії росії проти нашої держави. Особистість із розвинутою громадянською свідомістю – це патріотично налаштована людина, для котрої характерною є позиція суб'єкта позитивних суспільних трансформацій, спрямованих на демократизацію та гуманізацію всіх сфер життя соціуму. Діалектика суспільних процесів кардинально змінює всю систему соціальних інтеракцій, а головна лінія змін у суспільстві проходить крізь свідомість кожного його члена. А отже, звернення до проблеми громадянської свідомості є закономірною реакцією науковців різних дослідницьких напрямів на відповідний запит суспільства щодо теоретичного обґрунтування процесу формування особистості нового типу в контексті, зокрема, системи вищої освіти України.

Починаючи міждисциплінарний аналіз категорії «громадянська свідомість», наведемо вислів американського ученого Стівена Кові – «Те, як ми бачимо проблему, вже є проблемою». Відтак, залишаючи поки «за дужками» прикметник «громадянська», з'ясуємо, що ж таке власне свідомість як така. Філософський енциклопедичний словник за редакцією В. Шинкарука пропонує розуміти свідомість як «... специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання..... Будучи феноменом людської життєдіяльності, свідомість має суспільний характер, що виявляється у розмаїтті таких її форм, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість, соціальна психологія та ін.» [37, с. 567].

Варто відзначити, що свідомість, як результат еволюції *Homo sapiens*, вивів людину на принципово новий якісний рівень розвитку і пристосованості до жорсткого і непередбачуваного світу природи, а згодом – до не менш напруженого від внутрішніх конфліктних процесів соціуму. В дослідницькому контексті проблема полягає в тому, що вивчення властивостей свідомості є відносним новим і глибоко міждисциплінарним предметом ґрунтовної уваги вчених різних спеціальностей – психологів, нейрофізіологів, педагогів, соціологів, медиків. Не оминула своєю увагою феномен свідомості і філософія, зокрема – соціальна філософія, філософія освіти, філософська психологія, біофілософія. Сьогодні, в добу популяризації ідей застосування штучного інтелекту в найрізноманітніших сферах суспільного життя, вимагає від учених різних профілів принципово нової оптики при погляді на феномен свідомості.

Як доречно зазначає Ю. Табачук «Свідомість є здатністю людини до рефлексії, адекватного відображення навколишнього світу, подій, що відбуваються в ньому, своєї Батьківщини, обов'язку тощо, а також

створення до них свого ставлення. Через свідомість людина здатна пізнати сутність навколишнього світу, розуміти його. Свідомість є вищим рівнем психічного відображення, який властивий лише людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться лише до знання, не тотожна йому, оскільки вона виявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінному, теоретичному і практичному ставленні до неї» [34, с. 499].

Наведені міркування вітчизняного вченого дають підстави розуміти свідомість як іманентну виключно людині розумній властивість віддзеркалювати світ навколо себе, аналізувати його, оцінювати, накопичувати знання про нього і використовувати їх у своїх повсякденних потребах. Відповідно до «сфери відповідальності» розрізняють свідомість повсякденну (рутинну), громадянську, професійну, наукову, екологічну, правову, етичну, естетичну, проектну та інші. Паралельно з розвитком цивілізації еволюціонує і свідомість людини розумної, а сучасний експоненціально динамізований розвиток науки і технологій значно пришвидшує вказаний розвиток. Але ж ключовими умовами розвитку свідомості слід вважати певний рівень розвитку *Homo sapiens*, наявність розвиненого до відповідного рівня соціального простору і усвідомлена трудова діяльність у складі соціальної групи. Провідна якість свідомості – це її активність, що обумовлена внутрішнім станом особи в момент діяльнісного акту, а також наявністю чітко визначеної мети, стимулами і мотивами для її досягнення.

Сучасні закордонні дослідники роблять акцент на науці про свідомість, заснованій на емпіричних висновках і перевірених теоріях, але там ця наука може виглядати як широке коло форм. У процесі розв'язання – питання про те, як природа свідомості (її онтологія) пов'язана з можливістю отримання знань про неї (епістемологія) і

методи, які обираються для цього (методологія). У цій царині немає простих відповідей, окрім того, щоб постійно нагадувати про те, що не існує такого поняття, як нейтралітет питання або метод [42].

У контексті нашого дослідження зосередимо увагу на розгляді саме громадянської свідомості, яка становить об'єкт наукової уваги. Слід зауважити, що інтеграція в науковий простір терміну «громадянська свідомість» мало місце наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття, коли десятиліттями закарбовані в людській свідомості уявлення радянських громадян про характер взаємовідносин особистості, держави і суспільства під прапором марксистсько-ленінської концепції суспільства були закинуті на звалище історії. Склалася ситуація, коли, за поетичним висловом У. Шекспіра «The time is out of joint» («Розпався зв'язок часів»). Український учений В. Барков у дисертаційному дослідженні «Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні» [3] значну увагу приділив питанню громадянської свідомості українців перших років пострадянського періоду.

Як бачимо, В. Барков зосереджує увагу на політичному аспекті громадянської свідомості, пов'язуючи її носіїв із проблемою побудови громадянського суспільства в Україні та гармонізації відносин у трикомпонентній системі «Людина – Суспільство – Держава». Дослідник акцентує на тому, що громадянська свідомість індивіда і народу загалом «стає у режим паузи» в мирний час і активізується в непересічні часи і у надзвичайних ситуаціях. Реалії сьогодення дають значну кількість прикладів «спалаху» проявів громадянської свідомості в українців: Революція Гідності, Антитерористична операція, повномасштабні військові дії на території нашої держави з 24 лютого 2022 року. Українці і українки продемонстрували всьому світу епічні приклади самопожертви, патріотизму, самовідданості у справі відстоювання державного суверенітету, незалежності, громадянської

єдності. Громадянська свідомість – це і щоденний подвиг волонтерів, робота працівників тилу, навчання здобувачів вищої освіти.

Із метою детермінації змістового насичення громадянської свідомості вітчизняний дослідник В. Анікін виокремлює «три диференційованих типи за ознакою, що враховує свідомість і поведінку особистості, визначити їх відмінність у ставлення до соціальної реальності: 1) активний тип; 2) адаптанти; 3) індіферентні в політиці. До активного типу можна віднести лідерів і фаворитів, до адаптантів як типу – конформістів і маргіналів, до індіферентного і політиці типу – аутсайдерів, знедолених й індивідів – з вірою в себе» [1, с. 67].

Слідуючи запропонованому В. Анікіним підходу, найбільш бажаним для суспільства є активний тип особистості з високим рівнем громадянської свідомості. Саме такі люди стають лідерами суспільних рухів, провідниками прогресивних ідей, представниками авангарду громадської думки. В цивільних і військових реаліях носії активного типу громадянської свідомості складають основу корпусу реформаторів політичного життя соціуму, ведуть за собою інших, надихаючи та запалюючи власним прикладом. Завдяки таким особистостям пришвидшується суспільний прогрес, саме вони, за великим рахунком, очолюють національний поступ у майбутнє, задають параметри найбільш атрактивних моделей соціального устрою. Відповідно, зростає роль закладів, у яких «виковуються» такі особистості – це, насамперед, заклади вищої освіти. І якщо соціальна група і школа закладають у індивіда основи громадянської свідомості, то ЗВО розгортає її до безмежжя самотворення і безкорисливого служіння суспільству і державі. Оперуючи поняттями математики, можна сказати, що індивід із розвиненою громадянською свідомістю є функцією суспільства, а розвиток такої особистості – результуючим вектором зусиль найближчого соціального оточення, політичних інституцій, системи освіти та виховання. Отже, громадянську свідомість у широкому сенсі

визначаємо як комплекс установок, цінностей, уявлень, орієнтирів, ідеалів, парадигм, норм, патернів, які формують особистісні уявлення про максимально привабливі в даних історичних, політичних, економічних, культурних умовах типи, форми і способи інтегрування усталених у цивілізованому світі демократичних практик і зразків буття суспільства.

Є підстави погодитися з Н. Ісаєвою, котра зауважує, що «Активний тип громадянської свідомості орієнтується на зацікавлену участь в політичному і громадському житті суспільства. Люди даного типу особистості покликані оточенням і самосвідомістю не тільки до того, щоб отримати щось від політичної системи, але й, в першу чергу, до того, щоб вплинути на стихію дисфункцій: не стояти осторонь від твореної несправедливості, відходження від реальної демократії, латентно і відкрито діючого інституту корупції, а звертатися до суду, відстоювати права свої й співгромадян» [12, с. 38].

Французький політолог Р. Арон у творі «Демократія і тоталітаризм» розмірковуючи про політичні феномени, які він виніс у назву твору, включає в поле своєї дослідницької уваги і громадянську свідомість. За твердженням ученого, громадянська свідомість, «здіймаючись» над інтересами та запитамі окремих соціальних утворень та окремих індивідів, захищає інтереси суспільства загалом, оскільки неодмінно спрямовується в напрямі загальноцивілізаційних цінностей, об'єднаної мети біологічного виживання і культурного розвитку планетарної спільноти. Як така, громадянська свідомість має чітко виражений відкритий характер і завжди готова до змін, тобто, вирізняється якістю лабільності й сенситивністю (чутливістю) до сприйняття нових суспільно-політичних ідей. Але для зміни громадянської свідомості необхідною є акумуляція так званих культурних «мутацій», які утворюють постійний пресинг на свідомість

та сприяють генеруванню нових форм і моделей сприйняття реальності [41].

Таким чином, стислий міждисциплінарний розгляд категорії «громадянська свідомість» дозволяє стверджувати наступне:

1. У царині політології та соціології громадянська свідомість трактується як система інтенцій, установок, цінностей, уявлень тощо, що утворюють максимально бажаний у даних історичних, політичних, економічних, культурних умовах соціально-політичний простір, у якому особистість реалізує себе у повному обсязі.

2. Педагогічна наука відшукує та реалізує механізми найбільш ефективного педагогічного впливу на особистість учня / студента з метою формування у нього високого рівня громадянської свідомості відповідно до наявної в суспільстві ціннісної сфери і духовно-культурних домінант.

3. У просторі юридичних наук громадянська свідомість розглядається в контексті її відповідності функціонуючій у державі правовій системі й тісно переплітається з правовою свідомістю.

4. Соціальна робота як наука досліджує феномен громадянської свідомості як інтегративний чинник, працюючий у напрямі прогресуючої конгеніальності (близькості по духу) тих осіб, котрі потребують соціальної підтримки від держави і суспільства і тих фахівців, котрі надають соціальні послуги, реалізуючи соціальну політику держави відповідно до Конституції України.

Соціально-філософському розгляду громадянської свідомості присвячено наступний підрозділ дослідження.

1.2. Соціально-філософська інтерпретація громадянської свідомості як суспільно-політичного феномена

Наскільки громадянська свідомість є інтегрованою в проблемний соціальної філософії? Це питання все частіше лунає серед «любомудрів» сьогодення, сферою досліджень яких є філософські роздуми над проблемами соціуму. В умовах сучасності соціальна філософія відіграє вельми серйозну роль: вона позиціонує себе вже не стільки як специфічна галузь пізнання світу, але значно ширше, як цільна загальна настанова – світоглядна, когнітивна, методологічна, інструментальна, утилітарна і навіть технологічна. Крізь критичну призму соціальної філософії розглядаються будь-які процеси і явища суспільства, соціально-філософські знання постають як найбільш абстрактна і всеохопна форма рефлексії, як результат розмислів людини над найбільш гострими проблемами власного буття й буття світу. Результатом і когнітивним вінцем таких розмислів постає аналіз максимально межових принципів існування як такого. Як вже було зазначено, різні компоненти навколишнього світу віддзеркалюються в свідомості людини, складаючи для неї екзистенційні умови.

Як слушно зауважує вітчизняний філософ М. Бойченко «... соціальна філософія нині є певним загальним філософським налаштуванням, коли за постановку і навіть нерідко розв'язання соціально-філософських проблем береться не лише практично кожна філософська дисципліна, але й окремі соціальні, гуманітарні, а інколи навіть і природничі (як теоретична фізика) або технічні (як кібернетика) науки чи далєбі окремі теорії – теорія еволюції, синергетика тощо. Таку ситуацію варто розглядати як творчу кризу соціальної філософії, коли проблематичність її дисциплінарної самоідентифікації створює широкі можливості для залучення даних та ідей з різних теоретичних джерел та, не треба забувати про це, різних соціальних практик» [4, с. 60].

У контексті даного блоку нашої роботи ми зосередимо увагу саме на соціальній філософії, що втілюється у вигляді соціальної технології. Сучасні філософи намагаються щодалі більше інтегрувати свої висновки

в практику функціонування соціальних систем та їхніх складових. Цілком логічно, що і громадянська свідомість потрапляє у фокус дослідницької уваги фахівців у галузі соціальної філософії. Соціальна філософія, формулюючи в межах свого інтелектуального режиму найбільш загальні категорії, закони, методи і принципи соціального пізнання, невідворотно занурюється в глибину тих соціальних систем, які потребують формулювання конкретних пояснень і прояснень, а також накреслює перспективні шляхи методики дослідження. Соціальна філософія історично вміщує в собі не тільки моральні – етичні та естетичні розмисли, але й міркування щодо реального та утопічного, сьогодення та майбутнього, кінцевого та інфінітивного, а також занурюється в проблематику футурологічного виміру соціального буття. Крім цього, соціальна філософія цікавиться не тільки тим, що є «тут, зараз і так», але й тим, що буде в майбутньому – близькому або віддаленому: те, що є зараз, може бути проясненим крізь оптику того, що має бути і навпаки.

Необхідно підкреслити, що термін «соціальна філософія» набув наукового поширення тільки в останньому десятилітті XIX століття – вперше це поняття з'являється у книзі «Філософія вчинку» німецького мислителя Мозеса Геса [43], котрий узяв його «на озброєння» перш за все для виокремлення філософії французьких соціалістів. У 1894 році поняття «соціальна філософія» стає смисловим центром дискусії німецьких філософів Георга Зимеля і Рудольфа Штамлера, котрі детермінують сутність *Sozialphilosophie* і як нормативної, і як водночас описової наукової дисципліни.

Розмірковуючи про структуру соціального знання загалом і соціальної філософії зокрема, професор А. Єрмоленко наголошує на тому, що «... прескриптивно-дескриптивне напруження пронизує все соціальне знання і його функціонування з самого початку, зумовлюючи його структуру і його зміст. З огляду на це напруження можна

побудувати, чи, принаймні, окреслити й відповідну архітектуру сучасних соціальних наук. Аби це зробити, треба, на мій погляд, врахувати дві головні тенденції в сучасному філософському дискурсі. Перша тенденція пов'язана з парадигмальним поворотом в сучасній філософії, що позначається переходом від філософії свідомості до філософії комунікації, друга – процесом «реабілітації практичної філософії», коли на передній план у філософських дискусіях виходить етика» [8, с. 9].

Варто визнати, що соціальна філософія має чітко оформлену персоналістичну спрямованість, а персоналізм історично захищає позиції вищої цінності особистості порівняно з індивідом. Особистість – це своя власна ціль і призначення, вона не лише виконує функцію популяційного відновлення, але й репрезентує та реалізує себе як представника соціуму, разом із ним і для нього. Проблема вивчення особистості гостро постала в *Sozialphilosophie* минулого століття, всупереч того, що думка відносно відокремленості соціальної компоненти з корпусу філософії була висловлена ще І. Кантом. У такому прочитанні громадянська свідомість означає особистісне відношення до суспільства, як до простору самостійного розвитку й самовдосконалення суб'єктів громадянського простору. Людина-особистість, її буття, психічні установки, культура та соціальна організація імпліковані з процесом інституціоналізації суспільства із застосуванням механізму суб'єктивно-об'єктивної та ідеально-реальної інтеракції. Людина трансформується у особистість, коли вона стає вільним, незалежним та відповідальним суб'єктом власного буття, тобто особою, котра є відповідальною не тільки за себе, але й за інших членів соціального простору.

Вітчизняний учений І. Толстов наголошує на тому, що «Орієнтація на себе вимагає від людини не відвертання від суспільних інтересів, загальних справ, а навпроти, постійного підтримання цих справ у

оптимальному стані. Отже, творцем більш високої, розвиненої соціальності є саме незалежна, самодостатня особа. У цивілізованих суспільствах поступово складається новий тип світогляду, базовими цінностями якого є рівність, солідарність, толерантність, плюралізм, плідне міжнародне спілкування. Боротьба, що супроводжується жорстокістю і приниженням людської гідності, безумовно кваліфікується як огидне явище, що має бути виведеним за межі людських відносин» [35, с. 24].

У даній частині дослідження вбачаємо за доцільне здійснити ретроспективний огляд ключових філософських підходів до детермінації феномену свідомості. У європейській філософії історично сформувалося декілька підходів до визначення свідомості.

1. Редукціоністський підхід зводиться до превалювання матеріального або соціального аспектів – наприклад, нейрофізіологічні засади свідомості є, за великим рахунком, саме таким редукціонізмом. А економічні та соціальні засади такого підходу базуються на матеріальному трактуванні свідомості, спрямованому на симпліфікацію свідомості до виключно психічних процесів та явищ або феноменів.

2. Субстанціональний підхід репрезентує свідомість *per se* як утілення якогось вищого духовного начала – космічного Логосу, абсолюту, всесвітнього розуму, творця (*Grate Creator*) на рівні окремого індивіда або соціальної групи – малої або великої.

3. Готфрід Лейбніц, філософ Нового часу, наполягав на тому, що передумовами процесу пізнання є рефлексія, самопізнання та свідоме рефлексивне самозаглиблення – апперцепція. Феномен апперцепції має суттєві відмінності від явища перцепції, яка є, по суті, сприйняттям навколишнього світу за допомогою п'яти людських органів відчуття. Філософ стверджував, що людська свідомість є цілісною системою, в якій компоненти взаємодіють, також мислитель зробив спробу

прояснити питання про безсвідоме, критикуючи прибічників Р. Декарта за їхню позицію про «нічим неусвідомлене сприйняття» [44].

4. Абстрактно-функціональний підхід акцентує увагу на ідеях традиційного абстрактного функціоналізму. В середині минулого століття психологи фактично передали «пальму першості» в дослідженнях свідомості «мудролюбам». Яскравим представником такої течії був філософ українського походження С. Рубінштейн, який у 1935 році видав наукову роботу «Основи психології». Втім, згодом, автор піддав нищівній критиці і деякі аспекти своїх наукових досліджень і окремі положення власних розвідок.

5. Широковживаний на початку ХХ століття біхевіористський підхід полягав у тому, що «...ментальні явища можуть без утрати смислу перекладатися на мову поведінки, коли внутрішні переживання передаються через зовнішні прояви. Біхевіоризм породжує поширений і властивий у теорії свідомості підхід – функціоналізм. В останньому домінує твердження, що ментальні стани функціональні, стани свідомості визначають як функції, які залежать від вхідних параметрів причин, що зумовлюють цю функцію і впливають на вихідні параметри, які зазвичай виявляються в поведінці. За аналогією з комп'ютером, біхевіоризм і функціоналізм можна трактувати як програмне забезпечення свідомості. Безперечно, на цьому підході ґрунтується конструювання роботів і безуспішні спроби створити штучний інтелект, наділений свідомістю» [17, с. 15].

6. Ноосферний або космічний підхід сформульовано видатним українським мислителем-універсалом В. Вернадським. Він досліджував і трактував природні та соціальні процеси на Землі в нерозривному контакті з Космосом. В. Вернадський наполягав на історично моноцільній єдності науки та філософії, відстоював позицію проти домінування філософії над наукою та називав своє вчення «критичний реалізм», «філософський скептицизм».

7. Підхід, заснований на гіпотезі «голографічного» Всесвіту: вирішального удару матеріалістичному підходу до пояснення феномену свідомості завдали теоретична фізика, а також квантова механіка. Прибічники цієї гіпотези впевнені, що навіть найменша частка фізичної матерії містить у собі повну інформацію про розгорнуту узагальнену картину буття. Німецький фізик М. Планк вважав, що матерія як така виникає та в різних формах існує завдяки універсальній силі, яку дослідник називав «свідомий розум».

Сучасні дослідники, зокрема – О. Фурман, інтегрують громадянську свідомість у поле основних передумов розбудови громадянського суспільства та пов'язаними з ним соціальними категоріями, такими як громадянська відповідальність, громадянська особистість. При цьому громадянська відповідальність розглядається як «... найзагальніша властивість особистості, у котрій інтегровані утворення свідомості та самосвідомості, а також взаємопоєднані такі компоненти, як когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний» [38, с. 71].

У предметному ландшафті соціальної філософії логічним є твердження стосовно того, що громадянська свідомість, як віддзеркалення індивідом соціального простору і як рівень його філософського осмислення, поєднує в собі різноманітні соціальні складові людської природи, конвертуючи певні компоненти – когнітивні, ціннісні, психічні тощо, які обумовлюють відношення людини зі світом, обумовлюючи відповідним чином людську поведінку в соціальній групі. Громадянин держави – носій і агент громадянської свідомості повинен формувати в собі, займати й виявляти чітко сформовану громадянську позицію, реалізація якої спрямовується на суспільне благо та реалізацію запитів інтересів найширших верств населення країни. Соціально-філософська детермінація людини як соціального створіння репрезентує її як індивідуалізовану єдність

біологічного, соціального та духовного, нерозривно пов'язану з інтересами суспільства.

Отже, висновуємо, що громадянська свідомість у розрізі соціально-філософському постає як персоналізована якість особистості, як індикатор духовної та розумової довершеності особистості, її внутрішньої насиченості, якісного рівня освіченості та професіоналізму, людинолюбства, тобто того стану, який презентує ситуацію усвідомлення людиною своєї історичної місії у світі.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗВО

2.1. Соціальна місія вітчизняного ЗВО в умовах ХХІ століття

ХХІ століття абсолютно справедливо називають століттям освіти: ця теза пов'язана зі стрімким розгортанням технологізації та цифровізації всіх сфер життя, яскравим спалахом інформаційної революції. Сьогоднішня реальність – це простір знань, інформації, інтелекту, які не тільки актуалізують свій статус у розгалуженій системі суспільства, але й постають у якості його рушійної сили. «Sapere aude» – «Май сміливість бути мудрим», писав класик римської літератури Гораций, закликаючи людство не боятися нового знання, розширювати простір пізнавального інтересу та сміливо ним мандрувати. Історичний досвід людства доводить – для того, щоб бути адекватною вимогам часу, освіта має бути інноваційною, йти на декілька кроків попереду тих викликів і запитів, яке суспільство висуває до особистості вже найближчим часом. Осмислення ролі освіти, зокрема вищої, фундаменталізувалося в ролі ключової проблеми соціально-педагогічного дискурсу практично одразу з появою університетів як специфічних науково-просвітницьких і освітньо-виховних інституцій. Освіті належить провідна роль у формуванні сучасної особистості – всебічно розвиненої, академічно і професійно мобільної, готової до набуття нових знань, компетентної. Життя в глобалізованому світі наполегливо вимагає інтелектуально розвиненої особистості й водночас – патріотичної, толерантної, гуманістично налаштованої, відкритої до змін, до демократичних перетворень та прогресуючого розвитку в національному та глобальному вимірах.

У контексті нашого дослідження зосередимо увагу на закладах вищої освіти – ЗВО, які постають не тільки як осередки освіти і наукових знань, соціально-історичного і практичного досвіду, але і як агентів «високої» науки та світової і національної культури, на основі якої формуються суспільство знань і всебічно розвинена особистість, котра, серед іншого, володіє громадянською свідомістю, є її носієм і агентом. Заради об'єктивності зауважимо, що сучасний ЗВО покликаний формувати особистість не тільки з високим рівнем громадянської свідомості, але й інших форм свідомості – моральної, естетичної, політичної, правової, ідеологічної, педагогічної, світоглядної, екологічної, релігійної, космічної.

Українська дослідниця Т. Жижко обґрунтувала ключові ознаки університету, в якому:

«1) весь навчально-виховний процес базується на проведенні наукової роботи не лише викладачами і аспірантами, а й усіма студентами, яка супроводжується співробітництвом з іншими університетами та науковими установами;

2) частка співробітників-науковців університету має становити не менше половини професорсько-викладацького складу;

3) підготовка магістрів, кандидатів і докторів наук повинна складати дві третини загального контингенту університету;

4) функціонування вчених спеціалізованих рад із захисту дисертацій має складати не менше, ніж третину від усіх напрямів, з яких ведуться наукові дослідження та підготовка кадрів вищої кваліфікації;

5) проводиться розгалужене міжнародне наукове співробітництво, в межах якого здійснюється обмін науковцями і студентами (до десяти відсотків від загального контингенту дослідників), четверта частина досліджень виконується за замовленням і фінансуванням з боку міжнародних донорських організацій» [9, с. 5].

Варто відзначити, що дослідження соціальної місії вітчизняного ЗВО в умовах XXI століття займає стабільну позицію в переліку наукових трендів сучасної української науки. Серед українських учених, котрі досліджують різні аспекти вищої, зокрема – університетської освіти, такі дослідники як: О. Акімова, О. Антонова, В. Бакіров, М. Братко, Т. Брус, В. Гальперіна, Л. Горбунова, Н. Дем'яненко, Т. Жижко, М. Зубрицька, С. Квіт, В. Кізіма, В. Кіпень, К. Корсак, С. Костючков, Н. Кузьменко, М. Култаєва, С. Курбатов, О. Кучеренко, А. Мельниченко, О. Мещанінов, М. Мінаков, В. Огнев'юк, О. Писарчук, М. Поляков, С. Пролєєв, В. Рябченко, В. Савчук, М. Симчич, І. Степаненко, С. Терепиций, В. Тертичка, Л. Червона та інші. Перша чверть XXI століття характеризується стрімко зростаючими обсягами знань і темпами їх отримання, а це потребує кардинальної зміни університетської освіти за умов збереження її наступності, універсальності та фундаментальності.

Слід наголосити на тому, що мета здолання антропологічної кризи сучасного світу покладається значною мірою на систему освіти, ціннісна сфери якої, на думку української дослідниці М. Колотило «... має конституюватися навколо проблеми подолання руйнації життєвого світу людини, втрати особистісної ідентичності в контексті наростання глобальних тенденцій нелінійності, невизначеності, непередбачуваності й ризику, зрештою – тотальної культурної ентропії. Окреслені світоглядно-ціннісні чинники й аспекти розвитку сучасної освіти обумовлюють необхідність становлення філософсько-освітньої парадигми, відповідно до якої провідною метою освітньої діяльності є розвиток особистості, її суб'єктності, унікальності, конструктивного самоствердження та толерантності. У контексті зростання екзистенційних імплікацій освіти значних трансформацій зазнають і сучасні університети: зокрема, в рамках освітньої діяльності пріоритетним завданням стає виробництво й трансляція соціально

значущого знання, яке корелюється з покладанням на них суспільної ролі центрів продукування наукових інновацій та формування громадської думки» [13, с. 1].

Документи національного й світового рівнів визначають ключові риси сучасного університету:

1. Університети, відповідно до Великої Хартії Університетів [5] (1988 рік) є центрами культури, знань і наукових досліджень, які покликані виконувати цивілізаційну роль трансляції до нових поколінь, при цьому навчальний процес у ЗВО має бути невід’ємним від науково-дослідницької діяльності.

2. Резолюція ЮНЕСКО (1996 рік) декларує зростання ролі університетів як осередків освітньої та науково-дослідницької роботи у розв’язанні нагальних суспільних проблем – глобальних, національних і регіональних.

3. Резолюція ЮНЕСКО (1997, 1998 роки) пропонує розглядати ЗВО як центри освіти для дорослих і неперервної освіти в нових економічних умовах.

4. Асоціація Європейських університетів (2001 рік) наполягає на оцінці ЗВО (університетів) як структур, які мають зберігати й підтримувати безперервний зв’язок із дослідницькою діяльністю з метою навчання студентів методам реалізації досліджень, прищепити їм практичні навички критичного мислення. Крім цього, «...розвиток європейських університетів повинен відбуватися через спільну діяльність, утворення партнерських мереж і створення спільних програм» [2].

5. Резолюція ЮНЕСКО (1998 рік) пропонує дві базові моделі університету, а саме – «університет-фірма», в якому наукові дослідження є другорядними порівняно з освітою, «університет-суспільство» – в ньому фундаментальні та прикладні дослідження відіграють ключове значення.

6. Всесвітній Банк (2001 рік) пропонує відводити університетам в національній системі інновацій вищої школи ключову роль як а) базу підготовки кваліфікованих спеціалістів для ринку праці та б) мережеву основу обміну масивами інформації з іншими структурами, а також як в) «науково-освітньо-промисловий» конгломерат.

7. Європейська Комісія (2003 рік) визначила засадничі задачі вищої освіти, серед яких – отримання достатнього фінансування; наявність академічної самостійності та професіоналізму; приведення функціонування ЗВО у відповідність до нагальних потреб регіонального розвитку; оформлення в сучасній Європі монолітного освітнього і науково-освітнього простору.

Як можна бачити, проблематика функціонування вищої освіти посідає значне місце в практиці правотворчості і законотворчості найбільш впливових світових інституцій. У країнах пострадянських, зокрема – в Україні, продовжується процес модернізації освітньої системи, але водночас має місце і комерціалізація освітньої сфери, динамічно розгортається динаміка вивчення процесів актуальних змін у діяльності університетів. У ході міжнародної стандартизації система освіти здійснюється на якісно новий рівень, що символізує процес міжнародної інтеграції, яка поетапно модифікується до рівня конвергенції національних освітніх систем. Сьогодні неабиякої популярності набувають так звані «відкриті університети». В системі освіти відкритих університетів широко використовується всесвітня мережа *Інтернет* як ефективний засіб забезпечення інтерактивного зв'язку між здобувачами вищої освіти і представниками професорсько-викладацького складу. В навчальному процесі сучасних університетів широко використовується віртуальне освітнє середовище, яке постає елементом програмного забезпечення для продукування модернових курсів дистанційного навчання та *web*-сайтів.

Слушною постає думка вітчизняної дослідниці В. Павлової стосовно того, що відбувається «... загальна тенденція щодо трансформації організаційної моделі університетів від моделі класичного університету, або дослідницького університету до університету як організації, що надає освітянські послуги тобто як управлінську або навіть підприємницьку модель. Дослідники пояснюють такий перехід сучасними соціальними трансформаціями, серед яких – кількісно-якісні зміни студентської спільноти, загальне зростання попиту на вищу освіту, урізноманітнення освітніх вимог до університету з боку майбутніх вступників, посилення ринкового впливу на сферу освіти, на що полягає у формуванні глобального ринку освіти, посиленні конкуренції всередині національних систем освіти внаслідок зменшення державного фінансування, появи нових освітніх закладів. Деякі дослідники наголошують на перетворенні американських та багатьох європейських університетів на освітні корпорації, наголошуючи на негативних наслідках поширення підприємницької моделі» [25, с. 40].

Слід зауважити, що новий етап розвитку цивілізації наполягає на необхідності фундаментальних змін в архітектоніці системи освіти, вимагає її докорінної ревізії. Домінуючими факторами при цьому постають знання, досвід, ціннісні орієнтири та моральні настанови людини. Також додамо – філософське розуміння й трактування освіти як соціокультурного феномена наочно демонструє, що у всій історії людства філософська думка наполегливо спрямовувала дослідження цієї моделі духовного продукування в сферу специфічного, соціально-ціннісного знання. Але тільки на початку XXI століття філософія та її відгалуження – соціальна філософія, виявили гострий інтерес у напрямі досліджень освіти, як специфічної трансісторичної сфери соціального буття. Не менш важливою постають в умовах сьогодення технологічна і методологічна компоненти освітнього процесу.

Важливою складовою в сучасній освітній системі є освітні центри. «У разі необхідності спілкування з викладачами та іншими студентами і використання технічних можливостей університету студенти мають можливість відвідувати навчальні центри, обладнані сучасним устаткуванням та необхідною електронною бібліотекою. В освітніх центрах ряду відкритих університетів існують «команди» з підтримки студентів, які організують виїзні та денні школи; допомагають студентам планувати дослідження; робити заявки на іспити; отримувати спеціальне обладнання та механізми для студентів з обмеженими можливостями; планувати кар'єру» [26, с. 46].

Підсумовуючи зміст першого розділу роботи, виокремимо ключову думку стосовно того, що новому періоду розвитку цивілізації мають відповідати нові освітні системи, модерні моделі навчання, а також загалом нова філософія. А це вже кардинально інша методологія творчої діяльності здобувачів вищої освіти і представників професорсько-викладацького складу, вона вимагатиме формування інших моральних і вольових якостей, серед яких – громадянська свідомість студентів ЗВО. У наступній частині роботи буде проаналізовано сучасний ЗВО як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти.

2.2. Сучасний ЗВО як простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти

У попередніх блоках магістерської роботи сучасний вітчизняний ЗВО постає як поліфункціональний простір становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти. Сучасне освітнє середовище, фундоване на тісному симбіозі освіти, науки і культури, забезпечує набуття здобувачами вищої освіти необхідних для подальшого життя професійних і громадянських компетентностей, а також соціальних

навичок, які йменуються *soft skills*, протягом усього часу навчання у ЗВО та забезпечить у майбутньому розвиток і зростання людського капіталу. На відміну від вишів радянського минулого, в сучасному вітчизняному ЗВО здобувач вищої освіти є не лише пасивним споживачем освітніх послуг та сервісів відповідних служб університету, але – і це головне, активним членом університетської спільноти і патріотичним громадянином своєї Батьківщини. І це цілком зрозуміло, оскільки побудова демократичної, економічно розвиненої України наполегливо вимагає формування нового покоління освіченої, відповідальної, ініціативної, самостійної, патріотично налаштованої молоді з високим рівнем інтелектуального й духовного потенціалу.

Цілком слушною є позиція, сформована вітчизняними дослідниками відносно того, що «Сьогодні суспільне життя ставить доволі жорсткі вимоги до компетентності, поведінки, культури, професіоналізму, наявності необхідних професійно важливих якостей у фахівців-практиків і, відповідно, до рівня їх професійної та особистісної підготовки в системі вищих навчальних закладів. Дані вимоги є абсолютно зрозумілими і доцільними, оскільки саме від особистісного розвитку залежать результати і наслідки професійної діяльності майбутніх фахівців. Сучасний етап історичного розвитку України характеризується істотними змінами в житті її народу, оновленням усіх сфер діяльності людини, переоцінкою та утвердженням у свідомості нації нових світоглядних орієнтирів. Необхідно зазначити, що вища освіта – це не тільки набуття молодого людиною знань, перетворення її на фахівця, але і процес духовного розвитку та становлення» [7, с. 273].

«Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» серед визначальних проблем вітчизняного академічного майбутнього визначає концентрацію уваги ЗВО «виключно на освітній та науковій діяльності», що не може сприяти розвитку ефективних кондицій для багатогранного розвитку особистості майбутнього професіонала і

громадянина своєї держави. Втім, на сучасному етапі розвитку України, в умовах її військового протистояння у боротьбі з агресією держави-терориста, головною метою вищої освіти має бути трансмісія молодому поколінню українців історичної пам'яті, соціального досвіду, духовної культури нашого народу, індивідуальної «... своєрідності на основі формування особистісних рис громадянина України, які передбачають національну самосвідомість, розвинуту духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту» [33].

Слід наголосити на тому, що в сучасній Україні формування громадянської свідомості як основи громадянської зрілості здобувачів вищої освіти є одним із домінуючих трендів діяльності ЗВО щодо розвитку почуття патріотизму, самоповаги і поваги до держави та її символів, відповідальності за державні та громадські справи, рішучості до захисту незалежності й територіальної цілісності України. Вітчизняні наукові розвідки у зазначеній царині знаходять відображення в роботах вітчизняних учених, серед яких В. Будаєв, Н. Волошина, С. Грищенко, Д. Єфімов, А. Загородня, О. Ілішова, М. Імерідзе, І. Карпунь, Т. Коломєць, В. Костюк, С. Люльчак, Н. Макогончук, О. Олексюк, Л. Писарева, Т. Троїцька, Т. Філімонова та інші. Аналіз публікацій із даної тематики свідчить, що теоретичною базою формування громадянської свідомості здобувачів вищої освіти є громадянсько-патріотичне виховання педагогічними засобами національно-патріотичного виховання молодих громадян України. Але ще не достатньо дослідженими, на наш погляд, залишаються аспекти формування громадянської свідомості через викладання освітніх компонент філософського та соціально-гуманітарного циклу.

Вітчизняна дослідниця Т. Троїцька констатує, що «... концептуальне сприйняття національного виховання на сучасному етапі розвитку України повинно збагатити педагогічну освіту

теоретичними аргументами антропологічного, етнометодологічного, культурологічного, аксіологічного підходів, доповнити теорію гуманізації та гуманітарної освіти антропологічними концепціями, які долають викладати в наукових працях односторонні погляди на гуманізм, природу людини, крос культурність, діалогію, толерантність та здійснювати технології, моделі, підходи та методи передачі знань, антропологічну експертизу всіх подій, що відбуваються у вищих навчальних закладах» [36, с. 68].

Отже, перед сучасними вітчизняними ЗВО реалії ХХІ століття поставили довгий шерех проблем і задач, серед яких одну з авангардних позицій займає проблема становлення громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти. Щодо мети громадянсько-патріотичного виховання молоді та, зокрема – формування в неї громадянської свідомості, представники сучасної української науки, котрі досліджують вказану проблему, пропонують конкретизувати її через гармонійну систему виховних завдань у просторі ЗВО. Спробуємо визначити серед них ключові:

1. У період військового протистояння України та росії з особливою безпосередністю постає необхідність виховання у студентів ЗВО поваги до Конституції України та інших її законів, до державних символів держави – Гербу, Прапора, Гімну.

2. Важливим є підвищення значущості й престижу військової служби, відповідно – поважного ставлення до захисників і захисниць України, асоціювання їх із історичними героями нашої країни, котрі споконвіку виборювали Свободу і Незалежність.

3. Значущою постає необхідність виховання у здобувачів вищої освіти усвідомлення функціонального симбіозу між індивідуальною свободою, громадянським обов'язком, правами людини та її соціальною відповідальністю, а також поваги до героїчного історичного минулого України і визнаних цивілізованим світом демократичних цінностей.

4. Із безсумнівною гостротою постає завдання накопиченню студентами патріотичного досвіду в контексті готовності до активної участі в політичних процесах, зокрема – в царині завдань державотворення, навичок особистої участі в розбудові й функціонуванні громадянського суспільства, яке в Україні тільки набуває демократичних європейських обрисів.

5. Необхідним бачиться формування вміння здобувачів вищої освіти спілкуватися з державними органами і соціальними інститутами, здатності поважати закони та відстоювати власні права і права іншої людини, готовності брати на себе відповідальність за вирішення проблем, виникаючих на локальному або регіональному рівнях, можливості вирішувати конфліктні ситуації відповідно до положень толерантності й усталених у цивілізованому просторі демократичних принципів.

6. На думку українського вченого М. Імерідзе «... найважливішим пріоритетом громадянсько-патріотичного виховання в контексті національно-патріотичного виховання є формування громадянської зрілості та ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [10, с. 36].

7. Важливим є формування у здобувачів вищої освіти толерантного ставлення до інших рас, націй, етносів, народів, культур, традицій, релігійних преференцій і політичних уподобань, фундаменталізації гуманістичної життєвої позиції як засадничої основи громадянського суспільства.

8. Гостро постає завдання формування і розвитку мовленнєвої культури не тільки в академічному середовищі, але й у суспільстві загалом.

9. Як зазначає український філософ С. Костючков «Найважливішою психолого-педагогічною проблемою в умовах сьогодення є створення ефективних технологій політичної соціалізації,

які були б здатні оптимізувати процес засвоєння молодю людиною ідеалів, цілей і цінностей домінуючої в суспільстві політичної культури...Украї гострою в умовах сьогодення є проблема формування державної ідеології. На соціальному рівні державна ідеологія має бути чітко організованою ціннісною та ідейною структурою суспільства, без якої унеможливаються розробка, формування й конструктивне вирішення стратегічних завдань розвитку вільної особистості, громадянського суспільства і правової держави» [27. с. 417].

10. Однією з вирішальних постає необхідність культивування у здобувачів вищої освіти найкращих рис української ментальності, а саме: волелюбності, доброти, сумлінності, самовідданості, привілля, патріотизму, шляхетності, толерантності, доброчесності, дбайливого відношення до природного світу. Водночас – активної резистентності проявам українофобству, інтолерантності, безкультур'я, аморальності, антигуманізму, сепаратизму, шовінізму, нацизму, фашизму.

Із вищевикладеного висновуємо, що процес формування у здобувачів вищої освіти громадянської свідомості неможливий без активної роботи всього колективу вищого навчального закладу – професорсько-викладацького складу, соціальних і психологічних служб, студентської спільноти. Формування громадянської свідомості є важливою складовою державної системи національно-патріотичного виховання.

У «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» України зазначено, що «національно-патріотичне виховання» визначається як «комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту

національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [16].

Варто додати, що важливою умовою формування у здобувачів вищої освіти громадянської свідомості є пануюча у ЗВО соціальна та міжособистісна комунікація, що відбувається як етіологічно впорядкований керівництвом ЗВО і студентським самоврядуванням обмін ціннісними установками, роздумами, відчуттями та ідеями, моделями поведінки, світоглядними інтенціями у освітньо-виховному процесі. Чим вищим буде патріотичний і ціннісний потенціал подібної взаємодії, тим більш привабливим постане освітній процес для усіх його дійових осіб, тим рельєфніше виділяється індивідуальність кожного здобувача і здобувачки, їхня спрямованість на патріотизм, національну гордість, самостійне критичне мислення, свідоме й відповідальне політичне буття.

2.3. Аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота»

Як було зазначено вище, сучасними науковцями ще не достатньо дослідженими залишаються аспекти формування громадянської свідомості через викладання освітніх компонент філософського та соціально-гуманітарного циклу. В даному блоці дослідження нами здійснено аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота». Вказаний аналіз було реалізовано в межах кафедри філософії, соціології та соціальної роботи факультету психології, історії

та соціології Херсонського державного університету. Вибір обумовлений тим, що авторка даного дослідження є здобувачкою другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота» в межах зазначеної вище кафедри. У процесі навчання нами було опрацьовано певний цикл освітніх компонент філософського і соціального спрямування у відповідності до навчального плану кафедри. Відповідно до теми роботи, ми зосередили увагу на двох освітніх компонентах (далі – ОК), які ми вивчали протягом двох навчальних років. Це ОК «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» і «Соціальна політика та соціальна безпека», які розроблені та викладаються професором Костючковим С. К. Наш вибір зумовлений тим, що саме ці ОК, на нашу думку, значно впливають на процес формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота». У контексті нашого дослідження відмітимо, що кафедра філософії, соціології та соціальної роботи тривалий час здійснює викладання ОК, без яких неможливе повноцінне формування висококваліфікованого фахівця спеціальності «Соціальна робота» не тільки з ефективними знаннями у професійній сфері, але й з високим рівнем громадянської свідомості.

Наше дослідження базується на аналізі відповідних документів, які розташовані на платформі KSUonline і відкриті для користування здобувачами вищої освіти. Йдеться не тільки про обізнаність здобувачів щодо шляхів підвищення власного рівня навчальної, наукової, громадської і культурної активності, мотивації до наукової та суспільної діяльності, але й про політичну ситуацію в державі, різноманітні аспекти життя в глобальному вимірі, провідні тренди розвитку в Україні громадянської активності, патріотизму, відповідального ставлення до позитивних змін у регіональному і локальному контекстах. У навчальній діяльності здобувачі вищої освіти активно виявляють громадянську зрілість та відповідальність, яка в науковому вимірі розглядається нами

як перша похідна формування громадянської компетентності та громадянської свідомості.

Як стверджують сучасні українські науковці «Якісна зміна парадигми підготовки фахівця-професіонала закладами вищої освіти України стосується упровадження як програми формування необхідних для ведення спеціалізованої діяльності навичок («hard skills»), так і тих, які не мають такої безпосередньої спрямованості. Йдеться про soft skills («м'які навички»), які мають передусім універсальний характер і сприяють професійному зростанню фахівця. Сучасні запити ринку праці орієнтуються на здатність працівника критично оцінювати наявні соціальні фактори й, відповідно, адекватно реагувати на зміни у суспільстві загалом та професійному середовищі зокрема, приймати рішення і брати на себе відповідальність за них, здійснювати ефективну комунікацію, бути стресостійким тощо. Наразі у науковому дискурсі відсутня цілісна класифікація усіх soft skills чи сформований усталений їх перелік, враховуючи динаміку соціальних та економічних змін» [31, с. 66].

Аналіз освітньої компоненти «Основи соціальної держави і громадянського суспільства»

Слід зазначити, що дана ОК має теоретичне підґрунтя у вигляді навчального посібника «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» [19].

В анотації силабусу до освітньої компоненти автор зазначає, що «Характерною рисою сучасного етапу історичного розвитку України є гуманізація всіх сфер суспільного життя, модернізація відносин між різними соціальними групами, політичними партіями, громадськими інститутами. Масштабні зміни в соціально-політичному розвитку української держави обумовлені процесами економічного реформування, демократизації, формуванням громадянського суспільства, в якому можлива і необхідна реалізація всіх прав і свобод

людини. Надійні гарантії реальної участі громадянина у вирішенні місцевих і загальнодержавних проблем можна забезпечити лише за умови існування правової демократичної держави і вільного громадянського суспільства» [29].

Як можна бачити, в анотації до освітньої компоненти автор зосереджує увагу саме на тих факторах, які сприятимуть формуванню у здобувачів вищої освіти спеціальності «Соціальна робота» високого рівня громадянської свідомості. Ця ж тенденція прослідковується і в компетентностях та результатах навчання: це «ЗК9. Навички міжособистісної взаємодії», «ЗК10. Здатність працювати в команді»; «ФК2. Здатність до виявлення соціально значимих проблем і факторів досягнення соціального благополуччя різних груп населення», «ФК8. Здатність до спільної діяльності та групової мотивації, фасилітації процесів прийняття групових рішень», «ФК12. Здатність до критичного оцінювання соціальних наслідків політики у сфері прав людини, соціальної інклюзії та сталого розвитку суспільства» [29].

Відповідно до програмних результатів навчання (ПРН) здобувачі вищої освіти спеціальності «Соціальна робота» повинні вміти «ПРН12. Оцінювати соціальні наслідки політики у сфері прав людини, соціальної інклюзії та сталого розвитку суспільства, розробляти рекомендації стосовно удосконалення нормативно-правового забезпечення соціальної роботи», «ПРН17. Самостійно будувати та підтримувати цілеспрямовані, професійні взаємини з широким колом людей, представниками різних спільнот і організацій, аргументувати, переконувати, вести конструктивні переговори, результативні бесіди, дискусії, толерантно ставитися до альтернативних думок» [29].

Слід зауважити, що всі зазначені компетентності взято зі «Стандарту вищої освіти України другого (магістерського) рівня спеціальності 231 Соціальна робота» [32].

Відповідність тем ОК «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» компетентностям та результатам навчання можна спостерігати у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Відповідність тем ОК «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» компетентностям та результатам навчання

№	Теми ОК	Компетентності та результати навчання						
		ЗК 9	ЗК10	ФК2	ФК8	ФК12	ПРН12	ПРН17
1	«Соціальна політика як складова державної політики»			+		+	+	+
2	«Держава: основні поняття, сутність, ознаки; характеристика соціальної держави»			+		+	+	+
3	«Роль інститутів громадянського суспільства в реалізації соціальної політики»		+	+		+	+	+
4	«Людина як об'єкт соціальної політики»	+	+	+	+	+	+	+
5	«Законодавче та організаційне оформлення соціальної держави»			+		+	+	+
6	«Роль місцевого самоврядування в реалізації соціальної політики»	+	+	+	+		+	+

Як можна бачити, в змісті ОК «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» максимально «навантаженими» у контексті

формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота» є теми «Людина як об'єкт соціальної політики», «Роль інститутів громадянського суспільства в реалізації соціальної політики» і «Роль місцевого самоврядування в реалізації соціальної політики».

Аналіз освітньої компоненти

«Соціальна політика та соціальна безпека»

Наступна ОК, яку ми розглядаємо, є авторським курсом професора кафедри С. Костючкова «Соціальна політика та соціальна безпека» [30]. Відповідно до силабуса «Соціальна політика будь-якої держави передбачає визначення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах соціально-політичного життя, що обумовлюють процес розвитку соціального буття й соціальної безпеки людини та цілеспрямований вплив на них суб'єктів регулятивної діяльності. Політика такого типу має створити необхідний економічний механізм для розв'язання суперечностей як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах суспільства, міжособистісних соціальних зв'язках людей, тих чи інших аспектах і тенденціях» [30].

Компетентності та результати навчання, які були використані в аналізі попередньої освітньої компоненти, ми використовуємо і в аналізі даної освітньої компоненти. Доречно навести таблицю відповідності тем ОК «Соціальна політика та соціальна безпека» компетентностям та результатам навчання (табл..2.2.).

Таблиця 2.2

Відповідність тем ОК «Соціальна політика та соціальна безпека»
компетентностям та результатам навчання

№	Теми ОК	Компетентності та результати навчання
---	---------	---------------------------------------

		ЗК 9	ЗК10	ФК2	ФК8	ФК12	ПРН12	ПРН17
1	«Теоретичні основи соціальної політики»			+			+	+
2	«Еволюція становлення та розвитку гуманістичних тенденцій в сфері соціальної політики»	+					+	+
3	«Соціальний захист людини та національна безпека суспільства»	+		+		+	+	+
4	«Організаційно-управлінські аспекти соціального захисту»	+	+	+	+	+	+	+
5	«Безпека особистості як категорія соціальної науки та суспільно-політичне явище»			+		+	+	+
6	«Сучасний стан соціального захисту та соціальної безпеки в країнах світу»			+		+	+	+

Як ми можемо бачити, в змісті ОК «Соціальна політика та соціальна безпека» максимально «навантаженими» у контексті формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота» є теми

«Організаційно-управлінські аспекти соціального захисту» і «Соціальний захист людини та національна безпека суспільства».

Проведений аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Соціальна робота», що було реалізовано в межах кафедри філософії, соціології та соціальної роботи факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету, дав результати для наступних висновків:

1. Розглянуті освітні компоненти дійсно, на нашу думку, орієнтовані на оптимізацію процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота».

2. Теми сформовано таким чином, що їх вивчення здобувачами сприятиме підвищенню власного рівня навчальної, наукової, громадської і культурної активності, а також мотивації до наукової та суспільної діяльності.

3. Вивчення освітніх компонент «Основи соціальної держави і громадянського суспільства» і «Соціальна політика та соціальна безпека» орієнтовано на те, щоб здобувачі другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота» вміли оцінювати політичну ситуацію в державі, різноманітні аспекти життя в глобальному вимірі, аналізувати провідні тренди розвитку в Україні громадянської активності, патріотизму, відповідального ставлення до позитивних змін у регіональному і локальному контекстах. Набуті в процесі навчання знання і практичні навички сприятимуть формуванню громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота».

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано отримані у магістерській роботі результати дослідження процесу формування громадянської свідомості у здобувачів вищої освіти в умовах сучасного вітчизняного ЗВО.

У роботі обґрунтовано твердження про те, що звернення науковців до проблеми громадянської свідомості є закономірною відповіддю дослідників багатьох наукових напрямів на відповідний запит суспільства щодо теоретичного обґрунтування процесу формування особистості нового типу в контексті оптимізації системи вищої освіти України.

Прояснено, чому інтеграція в науковий простір терміну «громадянська свідомість» мало місце саме наприкінці 80-х, на початку 90-х років двадцятого століття, коли зафіксовані десятиліттями в людській свідомості уявлення громадян про характер взаємовідносин особистості, держави і суспільства під прапором «марксистсько-ленінської концепції» суспільства були визнані безумовно архаїчними.

У роботі репрезентовано філософське трактування громадянської свідомості, що означає особистісне ставлення до суспільства, як до ампліфікованому простору саморозвитку й самовдосконалення громадянських суб'єктів. Доведено – людина-особистість, її буття, психічні установки, культура та соціальна організація пов'язані з процесом формування суспільства із застосуванням механізму суб'єктивно-об'єктивної та ідеально-реальної взаємодії.

Доведено, що осмислення ролі вищої освіти розглядається в умовах сьогодення як ключова проблема соціально-педагогічного дискурсу, але проблема історично актуалізувалася практично одразу з появою університетів як специфічних культурно-цивілізаційних, науково-просвітницьких і освітньо-виховних інституцій.

Обґрунтовано, що сучасне освітнє середовище, засноване на «сплаві» освіти, науки і культури, забезпечує набуття здобувачами вищої освіти необхідних для подальшого життя професійних і громадянських компетентностей, корисних гуманістично-орієнтованих соціальних навичок протягом навчання у ЗВО та забезпечить у перспективі прогресивне зростання людського капіталу.

Доведено, що формування громадянської свідомості є важливим компонентом державної системи національно-патріотичного виховання студентської молоді. Це логічно, оскільки процес формування у здобувачів вищої освіти громадянської свідомості неможливий без активної роботи всього колективу закладу вищої освіти – професорсько-викладацького складу, соціальних і психологічних служб, студентського самоврядування.

Здійснений у роботі аналіз процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота» дав підстави зробити висновок про те, що розглянуті авторкою освітні компоненти дійсно, на нашу думку, орієнтовані на оптимізацію процесу формування громадянської свідомості у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Соціальна робота».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анікін В. Державна етнополітика та формування громадянського суспільства. *Політичний менеджмент: науковий журнал*. 2014. № 5(8). С. 63-70.
2. Асоціація Європейських університетів 2001 р. URL: <https://eurosvita.net/?category=36&id=398>
3. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 1999. 38 с.
4. Бойченко М. Соціальна філософія як загальна соціальна теорія та навчальна дисципліна. *Філософська думка*. 2013. №5. С. 60-72.
5. Велика Хартія Університетів 1988р. URL: <https://eurosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=1049>
6. Волошина Н. М., Гангал А. В. Формування патріотизму українського суспільства в сучасних умовах. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 1 (7). С. 407–420.
7. Демченко І., Григоренко Т., Ревнюк Н., Івашенко К. Вплив освітнього середовища закладів вищої освіти на формування ключових компетентностей та соціальних навичок здобувачів. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 2(16). С. 271-283.
8. Єрмоленко А. Соціальна філософія у структурі соціогуманітарних наук. *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 6—22.
9. Жижко Т. А. Теоретичні засади розвитку університетської освіти: європейський контекст: автореф. дис.... на зд. н. с. д. філос. н. 09.00.10 – філософія освіти. К, 2011. 32 с.
10. Імерідзе М. Б. Формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти як актуальний напрям професійної освіти. *Дидактика*. 2024. №2. С. 34-40.

11. Імерідзе М. Б., Люльчак С.Ю. Формування громадянської зрілості в процесі національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2022. №17 (173). С. 32-36.
12. Ісаєва (Яценко) Н. Ю. Громадянське суспільство і громадянська свідомість у сучасному світі. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13. № 2. С. 35-41.
13. Колотило М. О. Місія університету в контексті філософсько-освітньої парадигми інформаційного суспільства: автореф. дис.. на зд. н.ст. к. філос. н: 09.00.10 – філософія освіти. К., 2015. 20 с.
14. Колотило М. О. Сучасний університет у соціально-філософському вимірі: тенденції становлення та перспективи розвитку. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. 2014. № 80. С. 230–235.
15. Комаха Л., Зубчик О. (2021). Університет – основа конкурентоздатного суспільства. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2021. №12. С. 117-126.
16. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15#Text>
17. Костицький М. В., Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. №1 (20). С. 9-20.
18. Костючков С., Волошин О. Формування філософської культури майбутніх соціальних працівників в умовах сучасного вітчизняного закладу вищої освіти. *Ввічливість*. 2021. *Humanitas*. № 3. С. 46–51.
19. Костючков С. К. Основи соціальної держави та громадянського суспільства: навчальний посібник . Херсон: Айлант, 2016. 256 с.
20. Кравченко О. Особливості стратегічного розвитку університетів України. *Педагогічні науки*. 2016. №32. С. 7-17.
21. Кучай Т. П., Чичук А. П., Біда О. А. Патріотичний зміст виховання студентів. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 2 (20). С. 887–899.

22. Мірошніченко В. І. Роль освітнього середовища у формуванні патріотичних ідеалів студентів закладів фахової передвищої освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2024. № 2 (36). С. 342–350.
23. Нежива О. (2020). Модернізація освітньої політики у контексті сучасних цивілізаційних процесів. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2020. №9. С. 78-86.
24. Онопрієнко О. М., Онопрієнко О. В. Педагогічні засоби патріотичного виховання студентів. *Молодий вчений*. 2021. № 9 (97). С. 91–93.
25. Павлова В. Роль університету в сучасному світі. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 32. С. 39–45.
26. Пилаєва Т. В., Яценко В. В. Феномен відкритого університету в сучасному світі. *Наука і освіта*. 2016. №12. С. 42-48.
27. Розвиток творчого потенціалу майбутнього фахівця: монографія /Т.О.Дмитренко, К.В. Яресько, Т.В.Колбіна, С.В.Копилова, Ж.В.Давидова, В.М. Нагаєв, Н.Д.Кабусь, С.К.Костючков. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. 424с. С.374-419.
28. Рябченко В. І. Вища школа України в загальноцивілізаційному контексті: соціально-філософський аналіз з позиції світоглядно-компетентнісного підходу. Монографія. К.: Фітосоціоцентр, 2015. 674 с.
29. Силабус освітньої компоненти ОК 5 «Основи соціальної держави і громадянського суспільства». URL: <https://ksuonline.kspu.edu/course/view.php?id=1366&notifyeditingon=1>
30. Силабус освітньої компоненти «Соціальна політика та соціальна безпека». URL: <https://ksuonline.kspu.edu/course/view.php?id=5065>

31. Слюсар В., Яблонська Н., Мосієнко О. Формування лідерських soft skills в закладах вищої освіти (на прикладі підготовки вчителів «Захисту України»). *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2024. №17. С. 66-76.
32. Стандарт вищої освіти України другого (магістерського) рівня спеціальності 231 Соціальна роботи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2019/05/06/231-sotsialna-robota-magistr.pdf>
33. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>
34. Табачук Ю. В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка*. 2011. Вип.13. С. 497-506.
35. Толстов І. В. Соціальна філософія. Конспект лекції. Харків: УкрДАЗТ, 2014. 28 с.
36. Троїцька Т. Антропологічні засади соціалізації студентської молоді в полікультурному суспільстві: проблеми, колізії, рецепції. *Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22–23 травня 2008 р.)*. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2008. С. 68–70.
37. Філософський енциклопедичний словник за ред.. В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. 742 с.
38. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65-91.
39. Швалб Ю. Соціальне благополуччя як мета діяльності фахівця соціальної роботи у громаді. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. Т.1. №8. С. 62-67.

40. Шульга Н. Д. Чинники формування та реалізації державної освітньої політики. *Теорія і методика професійної освіти*. 2018. №14. URL: <https://jrnl.ivet.edu.ua/index.php/3/article/view/538/535>
41. Aron R. *Démocratie et Totalitarisme*. Gallimard, 2017. 384 p.
42. Blackmore S., Troscianko E. T. *Consciousness. An Introduction*. Taylor & Francis Group, 2018. 599 p.
43. Hess M. *Ökonomische Schriften, Herausgegeben und eingeleitet von Detlef Hörster*. Dannstadt, 1972.
44. Leibniz G.W. *Monadologie* / пер. П. Бартусяк. *Sententiae*, 2013, № 1 (XXVIII). С. 151-177. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25451/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf?sequence=1&isAllowed=y>